بازنده‌سازی باغ‌محله‌های تاریخی؛ الزام طرح‌های توسعهٔ اجتماعی پایدار شهری (مطالعهٔ موردی محلهٔ کدیور سمنان)

سید اکبر شفائی[1]
دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد در مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی
مؤسسهٔ فرهنگی موزه‌های بنیاد

1. akbarshafaei@gmail.com

چکیده

باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی در محلۀ کدیور سمنان به‌عنوان مهم‌ترین عناصر فعال شهر تاریخی، مهم‌ترین منبع کسب درآمد خانواده‌ها و ریه‌های تنفسی محله و شهر ایفای نقش می کردند. امروزه بخش زیادی از این باغ‌ها به علت سوء مدیریت منابع آب و تغییرات ساختار هویت اجتماعی محله، رها شده و رو به زوال نهاده‌اند. این خشک شدن در سال‌های اخیر روندی بسیار سریع به خود گرفته و کشاورزان پدر نتوانسته‌اند نسل جدید کشاورز تربیت کنند و نسل جدید کشاورزان، کارگرهای دهقان هستند تا کشاورز تربیت شده و مالک زمین. این کارگران عموماً مهاجرند و از نظر مالی و مهارتی بسیار ناتوانند. امروزه باغ‌های محله‌ها دیگر نه‌تنها منبع درآمد خانواده‌ها و مراکز بزرگ تولید و خودکفایی شهرها نیستند که برای مدیران جدید که تا امروز طرفداری آنان از فرهنگ مصرف‌کنندگی و بی‌تفاوتی نسبت به تولید در سیاست‌گذاری‌های کلان و خرد آشکار است نیز مانعی جهت رشد و توسعۀ کالبدی شهر تلقی می‌شوند.

دربارۀ محلۀ کدیور سمنان تاکنون مطالعه‌ای با موضوع مردم‌شناسی و انسان‌شناسی شهری و نقش آن در طرح‌های بالادستی شهری صورت نگرفته است و جای خالی مسائل اجتماعی و انسان ساکن در این محله و با نگاهی وسیع‌تر باغ‌محله‌های تاریخی کشور ایران در طرح‌های توسعه ضعف ساختاری اینگونه طرح‌ها را موجب شده است. بررسی ژرفایی فرهنگ و نهادهای جامعۀ شهری به‌ویژه ساختار و روابط اجتماعی نیازمند تلاش تمام‌وقت گروهی از متخصصان از رشته‌های مختلف علوم است و در این پژوهش برای شناخت اجتماعی این محله به برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی شهری اکتفا شده که با مصاحبه و مشاهده‌ی مستقیم ضبط و بیان شده است.

پس از تعریف و تبیین مبانی توسعۀ اجتماعی پایدار شهری، با روش تحلیلی-توصیفی و با مطالعۀ اسناد کتابخانه‌ای و مشاهده و مصاحبۀ عمومی و تخصصی مستقیم به شناخت مفهومی و کالبدی باغ‌محلۀ کدیور سمنان پرداخته شد. سپس با تبیین شیوه‌های مداخله، باززنده‌سازی کالبدی-کارکردی در گام‌هایی مشخص طبقه‌بندی شد و روش بهینۀ مداخله در این بافت ارزشمند تاریخی به عنوان الگوی باززنده‌سازی باغ‌محله‌های تاریخی بر مبنای نظریۀ توسعۀ پایدار به خصوص از جنبۀ اجتماعی بیان شد.

واژگان کلیدی: توسعۀ پایدار، جامعۀ شهری، باززنده‌سازی، محلۀ کدیور سمنان.

مقدمه

امروزه در کشور ایران از مهم‌ترین موانع پیش‌روی در سامان‌دهی و باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی کم‌توجهی و یا نگرش نادرست به مسائل اجتماعی شهرها است. نگرش درست نسبت به انسان و مسئلهٔ اجتماع و ارتباط آن‌ها با مسئلهٔ کالبد ساختمانی به عنوان زیست‌بوم انسان و جماعت انسانی و رابطه و تأثیر متقابل این دو بر یکدیگر بسیار حیاتی و شایان توجه است. تقویت و بهینه‌سازی ارزش‌های نهفته در بافت‌های تاریخی هم در مفهوم و سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی و هم کالبد در برنامه‌سازی‌های کلان و خرد شهرها و بافت‌های تاریخی منجر به تولید برنامه‌هایی جامع، مؤثر و هویت‌مند و در نهایت باززنده‌سازی اجتماعی و کالبدی در همهٔ ابعاد و ارتقاء و بهینه‌سازی مفهوم زندگی اشخاص و اجتماع ساکن در آن می‌گردد.

بازشناخت هستی‌های ارزشی شهرهای تاریخی هم در مقیاس جامعیت‌های شهری هنوز پای بر جا و چه در مقیاس محله‌های مسکونی‌ای که آن‌ها نیز ساختار خود را حفظ کرده‌اند و درون آن اسباب زندگی خانواده‌ها و فردها و گروه‌های اجتماعی بومی را فراهم می‌آورند، برای ارزیابی درست آنچه امروز تجربه می‌کنیم و حفاظت از آن‌ها به مثابهٔ ثروتی فرهنگی، امری است ضروری (فلامکی، ١٣٨٧: ٦۵).

از لحاظ جامعه‌شناسی شهری، محله‌های شهری به مفهوم واحدهای اجتماعی حقیقی هستند که تا حدی به‌صورت اتفاقی و ناخودآگاه به وجود آمده‌اند و با گذشت زمان توانسته‌اند شکل و قالبی ثابت و پایدار به خود بگیرند و حریم معینی برای خود تعریف کنند. در حقیقت این محله‌ها از مجموعه افرادی با ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و به خصوص اقتصادی مشابه تشکیل می‌شود که به‌واسطهٔ نوعی همبستگی و روابط متقابل جمعی به وجود می‌آیند. بر این اساس ویژگی هر محله برحسب مورد و مختصات اجتماعی، آن را از سایر محله‌ها متمایز می‌سازد (توسلی، ١٣٨٢: ١٣).

در تعریف واژه‌های هم‌پیوند با محله، مبتنی بر بعد اجتماعی آن، مفهوم اجتماع محلی مطرح است. در لغت‌نامهٔ آکسفورد اجتماع محله‌ای به معنای مجموعه‌ای از انسان‌ها است که در یك مکان، ناحیه و یا محدودهٔ مشترك زندگی می‌کنند و ویژگی‌های مشترکی چون مذهب، شغل، نژاد، قومیت و نظایر این‌ها آنان را با یکدیگر پیوند می‌دهد. در نوشتارهای شهرسازی مفهوم اجتماع محلی، شبکه‌ای از اجتماعات مردمی با هویت، علایق و نظریه‌های مشترك در سطح محلی است که زمینه‌های شناخت، ایجاد فرصت و حمایت‌های دوسویه را برای تعامل متقابل فراهم می‌آورد (Barton, 2005: 4).

در مجموع یکی از بسترهای شبکه‌ای که سرمایهٔ اجتماعی می‌تواند در آن تحقق عینی پیدا کند، اجتماع محله‌ای است و به عبارتی اجتماع محله‌ای همان سرمایهٔ اجتماعی است که در کالبد فضای مشخص

و محدودهٔ مکانی تعیین می‌شود و به شکل مدرن خود (یعنی آگاهانه، انتخابی، داوطلبانه و پایدار) به فعلیت می‌رسد و وجود سطحی از تمامی ابعاد سرمایهٔ اجتماعی (اعم از اعتماد، هنجار، انسجام، مشارکت) برای تشکیل اجتماع محله‌ای لازم و ضروری می‌نماید (زند رضوی و همکاران، ۹:۱۳۸۸).

مفهوم اجتماع محلی را می‌توان از سه منظر مورد بررسی و تحلیل قرار داد:

الف) مفهوم اجتماعی: مجموعه‌ای از افراد که دارای منافع، سازمان و تحت قانون مشترک‌اند. این مفهوم قدیمی‌ترین برداشت از اجتماع محلی در اندیشه‌های جامعه‌شناسی است. ب) مفهوم حقوقی- اقتصادی: بر عنصر منافع و مالکیت مشترك در تعریف اجتماع محلی تأکید دارد و لزوماً بر مبنای مکان یا فضای مشترك نیست. ج) مفهوم جغرافیایی- مکانی: بر عنصر مکان در تعریف اجتماع محلی تأکید دارد و آن دسته از افرادی را دربر می‌گیرد که در یك مکان مشخص اجتماعی زندگی می‌کنند. این افراد ممکن است منافع مشترکی داشته باشند یا نداشته باشند (عبدالهی و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۱).

توسعهٔ اجتماعی پایدار محله‌ای

محله از بنیادی‌ترین عناصر شهری و حلقهٔ واسط بین شهر و شهروندان و از کوچک‌ترین واحدهای کالبدی و اجتماعی و حتی قومی در بدنهٔ سنتی شهرهای ایران است. هر محله با ارائهٔ خدمات روزمرهٔ مورد نیاز و با ایجاد نمادهای محله‌ای و ویژگی‌های خاص موجب می‌شد ساکنان آن نوعی احساس تعلق‌خاطر داشته باشند تا جایی که هر شهروند با نام محله‌ای که در آن می‌زیسته شناخته می‌شد. اما به دنبال افزایش مشکلات شهری در سطح جهان و حکمرانی روح تکنوکراسی و بروکراسی مدرنیته و کمترین توجه به جلب مشارکت شهری و شراکت بینابخشی شهری، این حس تعلق خاطر کم‌رنگ شده و در بسیاری از محله‌ها از بین رفته است. نظریه‌پردازان و متفکرین حوزه‌های شهرسازی و معماری در چند دههٔ اخیر برای احیای چنین مفاهیمی کوشیده‌اند و نظریه‌های متنوعی ارائه داده‌اند.

یکی از این نظریات و دیدگاه‌ها توسعهٔ پایدار است که طی دو دههٔ اخیر به‌تدریج تبدیل به الگوی نوینی در برابر دیدگاه‌های علمی و سیاست‌های عملی مسلط در دنیا شده و واکنشی در برابر فرآیندی از توسعه است که چه در یك مقطع زمانی برای تمامی ساکنین زمین و چه در طول زمان، حتی برای اقلیت توسعه‌یافتهٔ کنونی، قابل استمرار و پایدار نیست (صرافی، ۱۳۸۰: ۳). اصطلاح توسعهٔ پایدار از طریق گزارش برانت لند (آیندهٔ مشترك ما) مشهور گردید، این گزارش به‌وسیلهٔ کمیسیون جهانی دربارهٔ محیط زیست و توسعه ارتقا یافت تا آنجا که برای اولین بار چنین ابتکاری دانشمندان علوم اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار داد (Barow, 1995: 5).

توسعهٔ پایدار محله‌ای، توانایی جوامع کوچك محلی (محله‌های شهری) در بهره‌برداری و استفاده از منابع طبیعی، انسانی و اکولوژیکی را تضمین می‌کند. به‌گونه‌ای که همهٔ اعضا یا اجتماعات محله‌ای در زمان حال و آینده از سطوح مناسبی در بهداشت و سلامت، زندگی مطلوب، امنیت، یکپارچگی میان محیط‌زیست و فعالیت انسانی و اقتصادی پویا برخوردار شوند (Cline, 1995:4).

با توجه به تعریف بالا پایداری محلات و توسعهٔ محله‌ای در صدد است تا با دستیابی به اهداف توسعهٔ پایدار در مقیاس اجتماعات محله‌ای و اجزای سازندهٔ محیط شهری، نتایج توسعهٔ پایدار را به‌صورت ملموس و قابل ارزیابی درآورد. نکته اینجاست که ناکامی اهداف توسعهٔ پایدار چرخش مقیاس آن را اکنون به مقیاس محلات جلب نموده است، به‌گونه‌ای که مقیاس محلات برای توسعهٔ پایدار اکنون مقیاس بهینهٔ تعریف‌شده است. بعضی از متخصصین، مفاهیم و معیارهای دستیابی به پایداری محلات را به شرح ذیل برشمرده‌اند: افزایش بهره‌وری و کارایی در دستگاه‌های حمل‌ونقل و تولید مسکن، بومی‌سازی و کاربرد شیوه‌های پایداری در منابع محله‌ای، توسعه و گسترش استفاده از تکنولوژی اطلاعات، حرفهٔ پایدار گردشگری با محوریت نواحی طبیعی و فرهنگی و تاریخی طراحی شهرها و مساکن بر مبنای استفادهٔ بهینه از توسعهٔ مردم‌گرا (Barton ,2005: 9).

باغ‌ها و باغ‌محله‌های تاریخی ایران

در سرزمین پهناور ایران باغ‌هایی وجود دارند که از نقطه نظر هنر و معماری نمونه‌های با ارزشی تلقی شده و باعث ترویج هنر باغ‌سازی ایرانی در دیگر سرزمین‌ها و به خصوص سرزمین‌های اسلامی شده‌اند. بسیاری از کتب در خصوص باغ‌های رسمی ایران نوشته‌ها و توصیفاتی را به رشتهٔ تحریر درآورده‌اند. اما در لابه‌لای کتب و مقالات ارائه‌شده کمتر به چرایی پدید آمدن این باغ‌ها که اغلب در اقلیم گرم و خشك ایران به وجود آمده، توجه شده است (متدین، ۱۳۸۹: ۵۱). گرچه بسیاری از باغ‌های تاریخی ایران در هنگام ساخت در حاشیه و بیرون شهرها ساخته شده‌اند اما به دلیل رشد شهرها، امروزه در میانهٔ آن‌ها قرار گرفته‌اند. البته بسیاری از این باغ‌ها به‌همین دلیل یا کلاً از بین رفته‌اند و یا بخشی از بستر خود را از دست داده‌اند همچون باغ‌های خسروآباد سنندج یا ارم شیراز. برخی نیز اتفاقاً به دلیل رشد شهر و توجه به آن‌ها مورد رونق قرار گرفته و از تخریب آن‌ها جلوگیری به عمل آمده است (علایی، ۱۳۹۴: ۱۶).

هر شهر، با توجه به وضعیت کالبدی، فعالیتی، تاریخی و اجتماعی خود، ماهیت خاصی را پذیرا است که این ماهیت در حقیقت هویت آن شهر را شکل می‌بخشد. فضاها و بافت‌های مختلف شهری نیز از این قاعده مستثنی نیستند. هر فضا به سبب ویژگی‌های خاص خود، هویتی دارد که این هویت، نمایندهٔ آن فضا

و شکل‌دهندهٔ تصورات مخاطبان فضاست. بدون شک مشاهدهٔ منظر شهر یا یک محله متناسب با هویت و خاطرهٔ جمعی ساکنین آن از مظاهر ایجاد و یا افزایش احساس تعلق ساکنین است. در این میان باغات تاریخی را شاید بتوان مهم‌ترین عنصر یک منظر شهری دانست که از برهمکنش مؤلفه‌های طبیعی و مصنوع هویتی تشکیل شده و خود بازنمود مؤلفه‌های انسانی را بر عهده دارند (نجفی تروجنی و دیگران، ۱۴۰۱: ۴). در سال‌های اخیر پژوهش‌ها، طرح‌ها و برنامه‌هایی با عنوان «باغ‌شهر» انجام شده است و بیشتر با محتوایی متأثر از نظریه‌های منظر شهری بوده است و دقت کافی برای شناخت درست از محله‌ها در آن‌ها صورت نگرفته است. موضوع مورد تأکید پژوهش حاضر تفکیک قائل شدن میان محله‌های تاریخی یک شهر است؛ زیرا این محله‌ها با وجود اشتراک فراوان در شیوه‌های فنی مدیریت آب، برخورد اقلیمی یکسان و شباهت‌های ساختاری فراوان در باغ‌ها، هر محله از هویتی قابل تفکیک و مختص به آن محله برخوردار است. بر این اساس مفهوم باغ‌محله در معنای محله‌هایی که شکل‌گیری، توسعه و تداوم هویتی به شکل بی‌واسطه به باغ‌های آن محله وابسته است در نظر گرفته شده است. در این محله‌ها الگوهای درک فضا، کار و نظام تقسیم اجتماعی کار، فراگیری و انتقال فنون به نسل بعد و مهم‌تر از همه مبنای نگاه ساکنین و برخورد با مسائل مختلف ذهنی و جسمی انسانی تحت تأثیر مستقیم این باغ‌ها قرار دارد و شاخص‌ترین مظهرهای آن لباس، زبان، باورداشت‌ها و افسانه‌های آن مردم است.

این باغ‌محله‌ها می‌توانند نقشی کلیدی در توسعهٔ زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، تکنولوژیکی، سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری که مصادیق توسعهٔ پایدار هستند را ایفا کنند و با مدیریت جامع‌نگر و همه‌شمول باززنده‌سازی شوند و بار دیگر نقش تاریخی خود در تحکیم هویت هم‌محله‌ای‌ها و دلبستگی آن‌ها به یکدیگر و محیط زندگی‌شان را تضمین کنند.

طرح پیشنهادی باززنده‌سازی باغ‌محلهٔ کدیور شهر سمنان بر اساس الگوهای تبیین شده در مبانی توسعهٔ پایدار

یك طرح جامع‌نگر باید ارتباطی منطقی و کارآمد میان الگوهای گذشته، حال و سیمای آیندهٔ منطقهٔ مورد طرح برقرار کند. وجود این ارتباط؛ بین الگوهای حد واسط تا دستیابی به الگوهای نهایی در امر طراحی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و ضامن استمرار و بقای طرح و به‌عنوان نوعی میراث زنده از گذشته و انتقال آن به حال و آینده محسوب می‌شود. اولین گام در این گونه طرح شناخت ظرفیت‌های درونی و وابستهٔ محدودهٔ طرح است که با مطالعه، مشاهده و پرسش و پایش و تحلیل و طبقه‌بندی اطلاعات جمع‌شده به دست می‌آید. گام دوم در فرآیند باززنده‌سازی، تشخیص روش درمان و سنجش آن با نظریه‌ها،

دستورالعمل‌ها و معیارهای ثبت شده و مقایسه با طرح‌های مشابه و انتخاب بهینه‌ترین پیشنهادها و به رأی گذاشتن آن‌ها است. گام سوم، تدوین پلان جامع مدیریت و پایش و نگهداری مستمر است که به تفصیل در ادامه مطرح می‌شود.

در این بخش بر اساس مشاهده و مطالعات میدانی انجام شده و به رقم آوردن مهم‌ترین ظرفیت‌های درونی باغ‌های محلهٔ کدیور سمنان و با تکیه بر جامع‌نگری و نقش شهری این باغ‌ها، راهکارها و طرح پیشنهادی باززنده‌سازی آن‌ها ارائه شده است. این باغ‌ها در همهٔ جنبه‌های محیط‌زیستی، اقتصادی و اجتماعی بسیار مهم‌اند و در پیشبرد اهداف توسعهٔ پایدار شهری نقشی کلیدی ایفا می‌کنند.

گام اول: شناخت اجتماع محله‌ای، ساختار شهری، بناها و باغ‌های تاریخی محلهٔ کدیور سمنان

محلهٔ کدیور یکی از هشت محلهٔ تاریخی شهر کنونی سمنان است. این محله در قدیم خارج از باروی شهر قرار داشته و با دو محلهٔ «زاوقان» و «کوشمغان» محلات ثلاث را تشکیل می‌داده‌اند.
این محله در نظام کارکردی‌اش از مجموعه‌ای از عناصر معماری تشکیل یافته که عمدهٔ این عناصر عبارت‌اند از: خانه‌های مسکونی به عنوان عنصر اصلی و اولیهٔ تشکیل‌دهندهٔ محله‌های شهری، باغ‌ها و زمین‌های زراعی به‌عنوان اصلی‌ترین منبع معیشت خانواده‌ها، مسجد، تکیه، حسینیه، فاطمیه و امامزاده که محل تجمع مردم بوده و مراسم مذهبی و اجتماعی در این محل‌ها انجام می‌شد، بازارچه‌های درون‌محله‌ای، گرمابه، آب‌انبار، خوت، استخر و مسیرهای پخش آب و برج و بارو که برای تأمین آسایش و رفاه مردم پدید آمده‌اند، گذرها و کوچه‌ها که مسیر رفت وآمد در محله و برای دسترسی به خدمات و مکان‌های مختلف محله بود.

منابع آب زراعی شهر سمنان از چند رشته قنات، چشمهٔ «سارو» و رودخانهٔ «گل‌رودبار» تأمین می‌شود و تقسیم اولیهٔ آب قنات‌ها و رودخانه در محل «پارا» (آب‌پخشان) صورت می‌گیرد (شکل۱). در این مکان آب به ۳۲ «پی» (واحد تقسیم آب در گویش سمنانی و معادل ۲۷ سانتی‌متر مکعب) تقسیم شده و توسط نهرهای جداگانه به شش استخر در نقاط مختلف شهر هدایت می‌شود. این استخرها عبارت‌اند از: کوشمغان، زاوقان، کدیور، ناسار، شاهجوی و لتیبار که هر کدام به نام محله‌ای است که آب مورد نیاز کشاورزی آن محله را تأمین می‌کند. آب مورد استفاده در کشاورزی و باغداری محلهٔ کدیور از استخرهای کدیور و کوشمغان در شمال این محله تأمین می‌شود. در سال‌های اخیر بیشتر از آب رودخانه برای شرب اهالی شهر استفاده شده و در عوض، آب چاه به کشاورزان واگذار شده است.

۱. وضعیت اجتماعی محلهٔ کدیور سمنان

محلهٔ کدیور از قدیمی‌ترین محله‌های شهر کنونی سمنان است و دورهٔ ساخت آن (بر اساس افسانه‌ها) به پادشاهی تهمورث پادشاه پیشدادی ایران‌زمین برمی‌گردد. وجه‌تسمیهٔ نام این محله بر اساس شواهد و اسناد از نام سرداری پارتی به نام کُدیور جهان گرفته شده است (حقیقت،۱۳۵۳: ۵). این محله به همراه دو محلهٔ کوشمغان و زاوقان در همهٔ دوره‌های تاریخی خارج از باروی شهر سمنان قرار داشتند و امروز نیز به محلات معروف‌اند (شکل۲). اهالی این سه محله، کشاورز بودند و باغ‌هایی آباد با نظام معماری هویتی باغ و خانه، نظام آب‌رسانی دقیق و با ساختار مهندسی، عناصر و بناهای وابسته به آب و کشاورزی و چندین آیین و میراث اجتماعی را به عصر حاضر منتقل کردند؛ اما در دورهٔ صنعتی شدن کشور و رشد بیمارگونهٔ شهرنشینی که در شهر سمنان از دورهٔ پهلوی اول شروع شد، در همان آغاز تأثیرات مخربش بر باغ‌محله‌های شهر سمنان آشکار گشت.

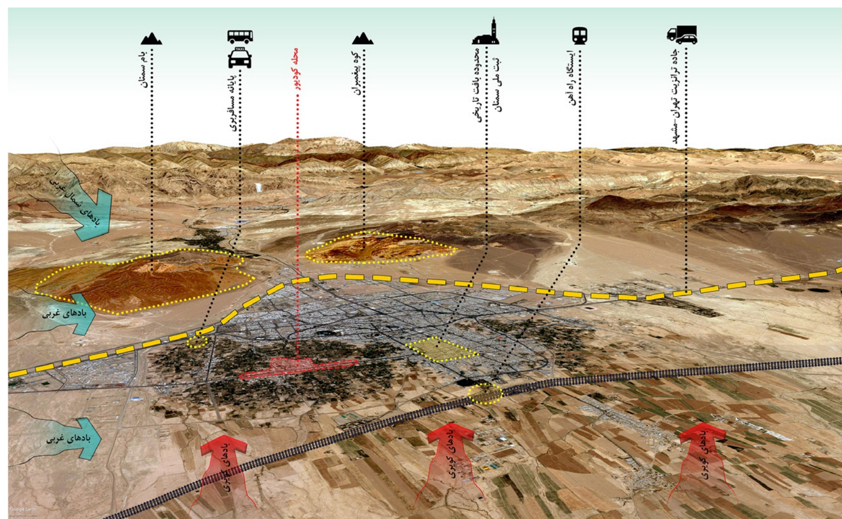
سرمایه‌های اجتماعی (امنیت اجتماعی و محیطی، عضویت، مشارکت، تعامل اجتماعی، اعتماد) در دو دههٔ اخیر و با شکل گرفتن محله‌های جدید شهر سمنان رو به افول گذاشته است. تغییر نگرش فلسفهٔ زیستی جمعیت کشاورز و کارگر شهر سمنان به تجمل‌گرائیِ مصرفی و گرایش به شغل‌های جدید ایجاد شده و همچنین پایین بودن سطح رفاه فردی و اجتماعی در محلهٔ کدیور منجر به مهاجرت ساکنین اصیل محله به محله‌های دیگر شده است. به همان نسبت، مهاجرت ساکنین دیگر شهرها که پیشهٔ کشاورزی و کارگری دارند و عموماً از شهرهای شمال ایران به سمنان آمده‌اند، منجر به ناهماهنگی نسبی فرهنگی شده است. فراتر از ناهمگنی فرهنگی، ناپایداری جمعیتی و ماندگار نشدن مهاجران، سبب پابرجای ماندن عدم تجانس جمعیتی در محله شده است. فضاهای جمعی و پاتوق در محله وجود ندارد و ساکنین مجبورند برای گرد هم‌آیی به دیگر محله‌ها بروند.

ارزش‌ها و آداب و رسوم، عرف و هنجارهای اجتماعی، غذا و نوشیدنی، پوشش و صنایع‌دستی به ریشه‌های خانوادگی و قومیتی محدود می‌شود و در مفهوم اجتماع محله‌ای تبیین نشده است. نقاط اشتراک این مؤلفه‌های فرهنگی بر اساس دستورالعمل‌های تحمیلی-تبلیغی ملی و یا تبلیغی جهانی است و همواره در راستای گسست ساختار فرهنگ سنتی بومی و ساختمان هویتی آن عمل کرده است. نهادهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی تعریف ملی دارند و هیچ‌کدام ساختار شورایاری محلی ندارند؛ به همین علت روابط اجتماعی بین مردم و نهادهای ذکرشده در محله هرروز در حال گسست بیشتری است. بر اساس مصاحبه‌های انجام‌شده، میزان رضایت و حس آسایش مردم در سنین مختلف در حد بسیار پایینی است و طبقات مختلف سنتی به نهادهای دولتی بی‌اعتمادند و نسبت به سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری آنان

بدبین و رنجور هستند. از نظر اقتصادی و تولیدی، منابع سنتی شامل صنایع‌دستی و کشاورزی و تجربه‌ها و فنون ذیل آن‌ها رو به افول نهاده و در حال فراموش شدن است.



■ شکل۱. نظام تقسیم آب شهر سمنان (مأخذ: نگارنده).



■ شکل۲. موقعیت محلهٔ کدیور در شهر سمنان و راه‌های دسترسی به آن (مأخذ: نگارنده).

۲- ساختار شهری محلۀ کدیور سمنان

مهم‌ترین گره‌های شهری از نظر تردد و تجمع در محلۀ کدیور، تکیۀ کدیور، تکیۀ ملحی، سه‌راهی آب‌انبار قاضی و تکیۀ روح‌الله است. بیشترین کاربری در سطح محله مسکونی است، در رتبۀ بعدی، کاربری‌های تجاری و مذهبی، میراث تاریخی و آموزشی قرار دارند. در میان آن‌ها زمین‌های خالی فراوانی وجود دارد که ساختمان‌های تاریخی تخریب شده یا باغ‌های تاریخی رها شده هستند. در محلۀ کدیور ارتفاع ساختمان‌ها از چهار طبقه تجاوز نمی‌کند و این در حالی است که زیربنای آن‌ها عموماً بیش از ۲۰۰ متر و جمعیت انسانی آن‌ها کمتر از ۵۰۰۰ نفر است. این رقم‌ها نشان‌دهندۀ درصد متعادلی از تراکم و از نقاط قوت شرایط موجود این محله است.

شغل اصلی مردان این محله در گذشته کشاورزی و باغداری بوده و با صنعتی شدن کشور و رونق گرفتن کارخانه‌ها و افزایش سرعت ساختمان‌سازی و عوامل طبیعی مخل مانند خشک‌سالی، تغییر شغل داده و به کارگری ساختمانی و یا صنعتی تن داده‌اند. با وجود مهاجرت جوانان اصیل ساکن محله به محله‌های با امکانات مرفه‌تر شهر، به علت ظرفیت تولیدی باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی، این محله خالی از سکنه نشد و جمعیت کارگر و کشاورز از شهرهای دیگر ایران به آنجا مهاجرت کردند.

۳. باغ‌های محلۀ کدیور سمنان

بافت مسکونی محلۀ کدیور را باغ‌هایی احاطه کرده‌اند که روزگاری آباد و سرشار از مرکبات و سبزی‌ها و تفرجگاه خانواده‌ها و مهم‌ترین بخش تولیدی شهر سمنان بوده است. این باغ‌ها مهم‌ترین منابع درآمد خانوارها و مهم‌ترین رکن فرهنگ تولیدی شهر بوده‌اند. مهم‌ترین مشخصۀ اجتماعی این باغ‌ها آن است که بیشتر باغ‌های شهر سمنان مهریۀ زنان و در مالکیت آنان قرار دارند؛ این موضوع تأکیدی ویژه بر جایگاه اجتماعی زنان در تاریخ محلۀ کدیور و شهر سمنان است. این واقعیت اهمیت باغ‌ها به منزلۀ مهم‌ترین دارایی مردم سمنان را نیز تأیید می‌کند. مهم‌ترین مراسم آیینی و جشن‌های سالانه در باغ‌ها انجام می‌شد و در این آیین‌ها علاوه بر تقویت و تحکیم روابط انسانی به ادارۀ امور شهر و بهبود کیفیت زندگی مردم نیز پرداخته می‌شد. در یکی از این آیین‌ها که در سمنان به «آب سحر» مشهور است، باغدارانی که سهم آب بیشتری داشتند در ساعات اولیۀ صبح سهم آب زراعی خود را به باغداران با سهم آب کمتر می‌بخشیدند (بررسی میدانی نگارنده).

باغ‌های تاریخی محلۀ کدیور سمنان بر اساس توپوگرافی مسطح زمین و متناسب با اقلیم گرم و خشک است. دو ردیف درخت که جوی آبی از میان آن‌ها می‌گذرد گرداگرد باغ سایه گسترده‌اند. داخل‌تر و با

اندکی فاصله، کرت‌ها به فاصلهٔ پشته‌های خاک از هم جدا شده و هر یک را برای کشت محصولی خاص ساخته‌اند. هر باغ سهم آب مخصوص به خود را دارد و بر اساس آن در ساعت‌های مشخصی از روز آبیاری می‌شود. در این باغ‌ها درختان توت، انجیر، انار و انگور و محصولات بادمجان، گوجه و لوبیا مهم‌ترین درختان و گیاهان هستند. در هر باغ اتاقکی خشتی و یا چینه‌ای برای استراحت باغبان وجود دارد که در گویش سمنانی «کی کا» یا خانهٔ کوچک خوانده می‌شود (شکل۴).

۴. بناهای تاریخی وابسته به باغ‌های محلهٔ کدیور سمنان

محلهٔ کدیور سمنان از کهن‌ترین محله‌های شهر کنونی سمنان است و بناهای تاریخی پرشماری بافت ارگانیک آن را شکل داده‌اند و در دوره‌های مختلف بر حسب نیازهای پیشِ روی ساخته شده‌اند. بیشتر این بناها در دورهٔ حکومت قاجار و از مصالح خشت و آجر و ملاط و اندود گچ و خاک و کاهگل ساخته شدند. پیوستگی این بناها در کنار هم کاملاً متأثر از شرایط آب و هوایی اقلیم گرم و خشک است و گذرهایی را به وجود آورده که در چنین شرایط دمایی نیز همواره آسایش انسان در آن برقرار باشد. گذرهای اصلی در محلهٔ کدیور، شمالی-جنوبی و منطبق بر شیب زمین و جوی‌های آب است. در همهٔ محله‌های تاریخی شهر سمنان، استخر آبی در شمال هر محله وجود دارد که پس از تقسیم آب در دامنهٔ استخر، آب به جزء محلات منتقل می‌شد و هر جوی از یک گذر عبور می‌کرد. اما به طور دقیق آشکار نیست که ابتدا گذرها به‌وجود آمده‌اند یا جوی‌های آب.

از مهم‌ترین بناهای تاریخی محلهٔ کدیور سمنان که در ساختار نظام کشاورزی و باغداری آن نقش کلیدی داشته‌اند می‌توان بناهای زیر را برشمرد:

■ **۱.** استخر کدیور در شمال محله که نقش نگهداری موقت آب و تقسیم آن به بخش‌های پایین‌تر محله را داشته است. این استخر یکی از استخرهای شش‌گانهٔ شهر سمنان است و در شمالی‌ترین نقطهٔ محلهٔ کدیور قرار دارد و گذرهای اصلی شمالی-جنوبی محله از پایین این استخر آغاز می‌شوند. از ۳۲ پی حقابهٔ کل شهر سمنان، ۵ پی به استخر کدیور اختصاص دارد.

■ **۲.** استخر کوشمغان در گوشهٔ شمال شرقی محلهٔ کدیور و در آغاز «کهنه‌خیابان» که قدیمی‌ترین گذر محله و ورودی اصلی به شهر سمنان از دروازهٔ عراق بوده است، جای دارد. آب این استخر در مالکیت باغداران کوشمغانی است و تنها بخش کمی از آب آن باغ‌های محلهٔ کدیور را آبیاری می‌کند. اما مهم‌ترین جوی آب محلهٔ کدیور که به نهر «دیور» مشهور است از این استخر منشعب می‌شود. از ۳۲ پی حقابهٔ کل شهر سمنان، ۴ پی به استخر کوشمغان اختصاص دارد.

■ **۳.** آب‌انبار قاضی در بولوار حکیم‌الهی، در آغاز گذر مرکزی محلهٔ کدیور و در مسیر نهر دیور قرار دارد. ساخت‌مایهٔ آن آجر است و چفدی خوش‌اندام، افریز شده به شیوهٔ ضربی، ورودی پایاب را آراسته و درآیگاهی باشکوه بر اعیان آن افزوده است. مخزن آن را گنبدی بلند پوشانده و در میانش هورنویی برای عبور نور و هوا جای داده‌اند. نوع ساخت‌مایه و چیدمان آن‌ها و ظرافت اجرای ساختمان همانند ساختمان‌های دورهٔ پهلوی دوم است و تاریخ دقیقی از ساخت این آب‌انبار در دست نیست.

■ ۴. خوت‌ها، ساختمان‌هایی مربع شکل با دو بخش ایوانچه (درآیگاه) و مخزن هستند. خوت، محلی برای انبار کردن آب جهت مصرف دام و کشاورزی است. ساختمانش در بخش ایوانچه آجری و یا خشتی است و در بخش مخزن از سنگ و با ملاط و اندود ساروج است. برای پوشاندن خوت‌ها عموماً از طاق سنگی ترکیبی استفاده شده است. خوت یک ورودی فرعی از جوی آبی که از استخرها سرچشمه می‌گیرد و روزنی برای نور و تهویه و روزن دیگری برای دسترسی به آب دارد. خوت‌ها پاشیر و پایاب ندارند و دسترسی به آب در آن به صورت مستقیم و از بیرون است.

گام دوم: تشخیص روش درمان و سنجش آن

این پژوهش سعی دارد بر مبنای افزایش آگاهی جامعهٔ ساکن در محلهٔ تاریخی کدیور از طریق بازآفرینی محیط و بازپیکربندی اجتماعی، نسبت به ارزش‌های نهفته در محله و درنتیجه مشارکت مؤثر آن‌ها در فرآیند باززنده‌سازی و حفاظت پایدار این بافت و عبور از بیماری‌های اجتماعی مانند بیگانگی (Alienation) و بی‌هنجاری یا آنومی (Anomy) به کنش اجتماعی منطقی و معقول در برابر پدیده‌های اجتماعی، راهکارهای کاربردی و مؤثر ارائه نماید. همچنین بر مبنای ارتقاء کیفیت مفهومی فضا از طریق باززنده‌سازی هویتی و بر پایهٔ یادمان‌های معماری و نشانه‌های تاریخی شهری به مقابله با ازهم‌گسیختگی ساختاری و آسیب‌های تربیتی محیط نسبت به کودکان و اصلاح فرآیند مصرف فضا در راستای آموزش و تربیت اجتماعی اقدام نماید.

در این گام بر مبنای معیارهای مشخص و معین در بخش توسعهٔ پایدار (جنبه‌های زیست‌محیطی، اجتماعی، اقتصادی، آموزشی) با تأکید بر جنبهٔ اجتماعی و جامع‌نگری در مفهوم و کالبد و مطالعهٔ طرح‌های مشابه کاربری‌ها و تغییرات زیر پیشنهاد می‌شود.

■ ۱. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی با کاربری باغ به عنوان رکن اصلی ایجاد زیرساخت‌های زیست‌محیطی:

اثرات فضای سبز شهری از دیدگاه زیست‌محیطی، شامل مواردی چون کاهش آلودگی هوا، کاهش آلودگی صوتی، بهبود شرایط زیست‌اقلیمی در شهر، افزایش نفوذپذیری خاك و تأثیر مثبت بر چرخهٔ آب در محیط‌زیست شهری و افزایش کیفیت آب‌های زیرزمینی همچنین کاهش گازهای گلخانه‌ای که خود موجب جلوگیری از پیشروی آب اقیانوس‌ها و از بین نرفتن زمین‌های کشاورزی و مناطق ساحلی، جلوگیری از پدیدهٔ خشک‌سالی، حفظ گونه‌های گیاهی و جانوری می‌شود. همچنین فضای سبز می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی دمای هوا را کاهش داده یا به تلطیف آن کمك کند و به‌عنوان بخشی از دید و منظر شهری، پاسخگوی نیازهای مادی و تأمین کنندهٔ ارزش‌های زیباشناختی در ارتباطات بصری و تصورات ذهنی مردم باشد.
به‌طورکلی یکی از باارزش‌ترین کارکردهای فضای سبز در شهرها، کارکردهای زیست‌محیطی آن‌ها در کاهش آلودگی هوای شهری است که در حقیقت باعث شده فضاهای سبز ریه‌های تنفس شهرها به شمار آیند (احمدی مسعود و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۱).

دومین دستاورد فرآیند فرهنگ‌سازی برای حفاظت زیست‌محیطی پایدار است. فرهنگ محیط‌زیستی دارای مؤلفه‌های سه‌گانه است. این مؤلفه‌ها شامل نگرش محیط‌زیستی، احساس مسئولیت محیط‌زیستی و رفتار (عملکرد) محیط‌زیستی می‌شود. هرچند دو مؤلفهٔ ابتدایی (یعنی نگرش محیط‌زیستی و احساس مسئولیت محیط‌زیستی) به نوبه خود بر رفتار محیط‌زیستی تأثیرگذارند، ترکیب این سه مؤلفه، فرهنگ محیط‌زیستی یک جامعه را نشان می‌دهد (همتی و شبیری، ۱۳۹۴: ۱۹۷). با تکیه بر نظریه‌ها و پیشینهٔ تجربی موجود مهم‌ترین عوامل مؤثر بر فرهنگ محیط‌زیستی عبارتند از: دانش محیط‌زیستی که هم به‌صورت عام و هم به‌صورت خاص در نگرش فرد به محیط‌زیست تأثیر دارد. فشار هنجاری (هنجار اجتماعی) ممکن است باعث تأثیرگذاری بر تغییر نگرش و یا رفتار فرد در قبال محیط‌زیست گردد. امکانات و خدمات ارائه‌شده برای شهروندان در راستای انجام رفتارهای محیط‌زیستی در سطح شهرها می‌تواند عامل مهمی در شکل‌گیری فرهنگ محیط‌زیستی به‌ویژه بروز رفتار محیط‌زیستی باشد. به‌نظر می‌رسد که احساس کارآمدی عامل دیگری است که فرهنگ محیط‌زیستی و مؤلفه‌های آن را تحت شعاع قرار خواهد داد (همتی و شبیری، ۱۳۹۴: ۱۹۷).

■ ۲. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان فضای سبز و گردش:

با افزایش جمعیت، توسعه و گسترش شهرنشینی، انسان‌ها به‌تدریج از طبیعت دور شده و تراکم بیش‌ازحد

جمعیت و دخالت در محیط طبیعی و ایجاد محیط‌های انسان‌ساخت، نیازهای زیست‌محیطی جسمی و روحی انسان را بیشتر بروز داده که برای رفع این نیازها انسان شهرنشین اقدام به احداث فضای سبز نموده است.

توسعۀ فضای سبز شهری، به‌عنوان رویکردی بینابینی، در برابر افراط‌گرایی بازگشت بـه طبیعت و انزوا و تفریط رشـد فیزیکی شهرها بدون ملاحظات زیست‌محیطی طی چند دهۀ گذشته به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌کارهای دستیابی بـه توسعۀ پایدار شهری مطرح شده است. فضای سبز شهری، بخشی از فضاهای باز شهری است کـه عرصه‌های طبیعی یا مصنوعی آن، تحت اسـتقرار درختـان، درختچه‌ها، گل‌ها، چمن‌ها و سایر گیاهانی است که بر اساس نظارت و مدیریت انسان، با در نظر گرفتن ضوابط، قوانین و تخصص‌های مرتبط با آن، برای بهبود شرایط زیستی، زیستگاهی و رفاهی شهروندان و مراکز جمعیتی غیر روستایی، حفظ، نگهداری و یا احداث می‌شوند. البته، هنگامی که فضای سبز در کالبد و ساختار شهری قرار می‌گیرد، به بخشی از سلسله‌مراتب حاکم بر زندگی شهری گرایش پیدا می‌کند و به مقیاس‌های متفاوتی در سطح شهر تقسیم می‌شود که هرکدام می‌توانند بر اساس نیازها و شـرایط استفاده‌کنندگان آن، ضوابط و معیارهای جداگانه‌ای داشته باشند.

ایجاد پارك محله‌ای به مساحتی از ۵۰۰۰ مترمربع تا ۵۰۰۰۰ مترمربع متغیر است و شعاع حوزۀ نفوذ آن نیز، ۱۰۰۰ متر برآورد می‌شود. نحوۀ دسترسی به این پارك نیز، باید با پای پیاده امکان‌پذیر باشد، به‌طوری که یك كودك ۹ ساله بتواند دورترین نقطه در محله تا پارك را طی كند. او در این مسیر، می‌تواند از خیابان تندرو بگذرد ولی نباید از مـسیرهای خیلی تندرو عبور كند (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس‌جمهور، ۱۳۸۹).

■ ۳. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان مرکز محله:

در طرح پیشنهادی مرکزمحلۀ کدیور سلول‌هایی (واحدهایی در مرکز محله که کاربری مجزا دارند ولی براساس نیاز محله انتخاب شده‌اند و با کلیت طرح پیوستگی جامعی دارند) انتخاب شدند که مهم‌ترین نیازهای محله را در راستای بهبود کیفیت زندگی اجتماعی مردم پاسخ دهند (شکل۳).

در حالی که در مورد مراکز تخصصی یا سلسله‌مراتبی نقطه‌نظرهای گوناگونی وجود دارد، لیکن مراکز محله‌ای به‌طور کلی مورد قبول همگان قرار گرفته است. این مراکز، محل تجمع آن دسته از فعالیت‌های تجاری و خدماتی است که به طور روزانه و یا حداقل هفتگی مورد استفادۀ ساکنین یک محله قرار می‌گیرد، نظیر مدرسه، مهدکودک، فروشگاه‌های موادغذایی، داروخانه، خشک‌شویی، پست، قهوه‌خانه، رستوران و یا محل مناسب برای پاتوق اهالی. گرچه از ارزش و اهمیت این مراکز روز به روز کاسته می‌شود لیکن در

جوامع سنتی هنوز هم با کمال قدرت کار می‌کنند. این فکر نه تنها بر اثر ملاحظات سهولت دسترسی پیاده بلکه مهم‌تر از آن به دلیل ایده‌آل بودن جنبه‌های اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. مرکز، محل تمرکز جامعه‌ای کوچک و منسجم است که تماس‌های اجتماعی بین همسایگان و ایجاد حس شهری و محله‌ای را ترغیب می‌نماید (لینچ، ۱۳۸۷: ۵۲۶). این مدل امروزه با پدیدار شدن مجدد مفهوم محله قوت و اعتبار بیشتری پیدا کرده است. این نظریه که کالاها و خدمات روزمره باید نزدیک به خانه باشند و با صرف کمترین میزان زمان و هزینه در دسترس شهروندان قرارگیرند، نظریه‌ای معقول و منطقی است. همچنین وجود چنین مراکزی روابط اجتماعی را تقویت کرده یا حتی خود منشأ شکل گیری آن می‌شود و در سیاست گذاری شهری می‌تواند به عنوان راهکاری برای تقویت سرمایه‌های اجتماعی مورد توجه ویژه قرار گیرد.

■ شکل۳. طرح پیشنهادی مرکز محلهٔ کدیور سمنان (مأخذ: نگارنده).

■ ۴. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان مرکز آموزش و کارگاه مشاغل سنتی، مشاغل خانگی:

کسب‌وکار خانگی (HBB) راهکاری مهم برای ایجاد اشتغال و درآمد در سراسر جهان به‌شمار می‌رود؛ از جمله پدیدهای بین‌المللی شمرده می‌شود که در آن اشخاص تمایل دارند بسیاری از امور شغلی خود را در خانه انجام دهند. این قابلیت سبب ایجاد مزایای بسیاری از جمله ایجاد توازن میان مسئولیت خانوادگی زنان و اشتغال آنان، حذف هزینه‌های مربوط به خرید، رهن و اجارهٔ کارگاه و ایاب و ذهاب و ... برای شاغلین خانگی می‌شود (مؤسسهٔ کار و تأمین اجتماعی، ۱۳۹۴، ۱۴).

شواهد فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهند موفقیت و ادامهٔ حیات این کسب‌وکارها به میزان اثربخشی فعالیت‌های بازاریابی آن وابسته است؛ به‌همین دلیل بسیاری از محققین ضعف بازاریابی و مقبولیت شهری

آن‌را عامل کلیدی ضعف این کسب‌وکارها می‌دانند.

مهم‌ترین مزایای اجتماعی کسب‌وکار خانگی افزایش درآمد خانوارها بدون افزایش هزینه‌های مالی و اجتماعی ناشی از دوری والدین از بچه، افزایش روحیه و ایجاد تعادل بین مسئولیت‌های خانوادگی و شخصی و افزایش ترجیحات در سبک زندگی، آموختن مهارت‌های شغلی و ارتقای مهارت‌های شخصی، ایجاد فرصت‌های شغلی برای افرادی که به علت معلولیت جسمی در خانه مانده‌اند، بهبود امنیت محله، حضور بیشتر و مؤثرتر زنان در جامعه است. برخی از مزایای اقتصادی آن نیز کمک به نوآوری در تولید محصولات، ایجاد فرصت‌های خوداشتغالی، عمل به عنوان نیروی محرکهٔ اقتصاد محلی، افزایش رقابت در اقتصاد از طریق افزایش محصول و کاهش قیمت است.

■ ۵. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان بازارچهٔ محلی (مرکز دادوستد کالا):

بازار پدیده‌ای اجتماعی است و کارکردهای گوناگونی دارد که مهم‌ترین آن‌ها کارکردهای اقتصادی است. بازارهای محلی، مکانی برای رفع نیازهای اقتصادی اقشار مختلف مردم به‌ویژه روستاییان (باغداران و کشاورزان) است. به‌طورکلی تشکیل بازارهای روستایی (محلی) چه ازنظر مکانی و چه ازنظر زمانی با احتیاجات روستاها تناسب دارد. اغلب روستاییان (باغداران و کشاورزان) سعی می‌کنند محصولات خود را در زمان بازار به فروش برسانند و مایحتاج خود را نیز در همین محدوده‌ی زمانی بخرند (افسر کشمیری، ۱۳۷۲: ۱۸۴). فروش محصولات در این بازارها از جهات بسیاری می‌تواند به سود باغداران و کشاورزان و سایر شرکت‌کنندگان در آن باشد.

فروش تولیدات در بازار نقش مهمی را به‌عنوان اساس عملکردهای مالی بازی می‌کند. ازآنجاکه در این بازارها روستاییان (باغداران و کشاورزان) تولیدات خود را به‌طور مستقیم و بدون دخالت واسطه‌ها و دلال‌ها به فروش می‌رسانند، هم قیمت کالاها ارزان‌تر است و هم روستاییان محصولات خود را با قیمت مناسب‌تری به فروش می‌رسانند. بدین ترتیب از عایدات حاصل از فروش می‌توان مستقیماً برای تأمین مالی ابزار تولید و کالاهای مصرفی خانوار یا برای بازپرداخت اعتبار و بهره استفاده کرد. این امر یعنی قیمت مناسب عرضه، سبب ایجاد انگیزه برای تولید بیشتر محصولات جنبی توسط روستاییان (باغداران و کشاورزان) می‌گردد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۵: ۱۹۸) که در توسعهٔ اقتصادی باغ‌محله‌ها و بهبود وضعیت باغداران و کشاورزان تأثیر مثبت فراوان خواهد داشت.

بازارهای محلی علاوه بر این، باعث کاهش تورم در نواحی شهری نیز می‌شوند (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۵: ۲۰۰). به‌این‌ترتیب که در بسیاری از شهرهای ایران، عرضهٔ محصولات کشاورزی فقط توسط

واسطه‌ای به نام «میداندار» امکان‌پذیر است. درحالی‌که با گسترش بازارهای محلی در تمامی شهرهای ایران می‌توان امکانی برای عرضهٔ محصولات توسط کشاورزان (به‌ویژه تولیدکنندگان خرده‌پا که درصد بالایی از کشاورزان ایران را تشکیل می‌دهند) فراهم کرد. این سیستم عرضه سبب کاهش تورم بازار محصولات کشاورزی نیز می‌گردد.

■ ۶. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان خانهٔ کودک:

در محلهٔ کدیور سمنان تنها فضای بازی کودکان، مکانی است مستطیل شکل و محصور که چند وسیلهٔ عمومی بازی کودک نیز در آن قرار دارد. این مکان از نقطه‌نظرهای محیط‌زیست، معماری، زیبایی‌شناسی، تربیتی، تعامل والدین با کودک و امنیت، فاقد استانداردهای اولیه است. کودکان، قشر بسیار مهمی از جمعیت شهر را تشکیل می‌دهند. آن‌ها در کوتاه‌مدت و بلندمدت تحت تأثیر تصمیمات و اقدامات امروزی هستند. کودکان امروز، جامعهٔ ما را در آینده تشکیل می‌دهند. رشد کودکان همراه با فقر، بهداشت نامناسب، کمبود امکانات آموزشی و محیطی که آن‌ها را از نظر جسمی و روحی تضعیف می‌کند، بی‌شک بر سرمایه‌های انسانی آینده تأثیر منفی خواهد گذاشت و وجود جامعه‌ای سالم با سرمایه‌های انسانی مستلزم توجه به کیفیت زندگی کودکان است. از سوی دیگر کودکان به دلیل شرایط سنی، جسمی و روحی تفاوت‌های آشکاری با سایر شهروندان داشته و نیازهای خاص خود را دارند، اما شهرهای امروز به دلیل آنکه برای بزرگ‌سالان طراحی و ساخته‌شده، نه تنها برای کودکان مطلوب نیستند و جذابیت‌های لازم را ندارد، بلکه برای آن‌ها خطرناک نیز هستند (رضوانی و دیگران، ۱۳۹۴ : ۱۵).

بحث دخیل کردن کودکان در فرآیند طراحی فضای شهری برای اولین بار به دهه ۱۹۷۰ میلادی بازمی‌گردد. آغازگر این مباحث «کوین لینچ» بود که نظریات خود را در باب برداشت الگوهای رفتاری کودکان نسبت به فضای شهری در یونیسف مطرح کرد. پروژه «رشد یافتن در شهرها» که توسط یونسکو بنیان گذاشته شده و توسط «لینچ» سرپرستی می‌شد، شامل پژوهش در چهار کشور بود. به عقیده لینچ کودکان بیش از آن‌که در مدرسه بیاموزند در بیرون از مدرسه و در جامعه یاد می‌گیرند. از دید او، این نوع آموزش در شهرهای ما در حال گم‌شدن است. در سال ۱۹۴۴ روانشناس محیطی، لوئیس چاولا به فکر استفادهٔ دوباره از کار پژوهشی لینچ افتاد. اهداف او، توسعهٔ طراحی شهری از طریق پروژه‌های مشارکتی با کودکان، برای آشنا کردن سیاست ملی و محلی به لزوم توجه به نیازهای کودکان در شهرها بود. لذا بار دیگر در ماه می ۲۰۰۲ با حمایت اولیهٔ سازمان یونسکو، پروژهٔ «رشد یافتن در شهرها» احیا شد و به مطالعهٔ کیفیات شهری و اولویت‌های کودکان برای تغییر، در بیش از دوازده کشور پرداخت (کاشانی‌جو و دیگران، ۱۳۹۱ : ۲۴۲).

در محیط‌های شهری یکی از مهم‌ترین فضاهایی که دربرگیرندۀ کودکان و فعالیت آن‌ها است پارک‌ها و محوطه‌های بازی کودکان هستند. زمین‌های بازی می‌بایست فعالیت جسمی، فکری، هیجانی، اجتماعی و خلاقانه را در کودکان تشویق نماید. بنابراین زمین‌های بازی باید محیط‌های سالم و ایمن برای کودکان باشند به‌طوری‌که کودک بتواند آزادانه در آن بازی کرده و تجربه‌های مختلف کسب کند. کودکان ذاتاً موجوداتی زیست‌دوست و طبیعت‌خواه متولد شده‌اند. این را به‌خوبی از حس کنجکاوی آن‌ها در مواجهه با طبیعت و درگیری بی‌باکانۀ آن‌ها می‌توان مشاهده کرد (فرح‌پور، ۱۳۸۸: ۸۰). فضای سبز یکی از بسترهای مناسبی است که در آن می‌توان میزان تعامل و مشارکت بچه‌ها را در ارتباط با تصمیم‌سازی‌های محیطی بالا برد. بنابراین موضوع فضاهای سبز به عنوان یکی از فضاهای مورد علاقۀ کودکان می‌تواند انگیزۀ آن‌ها را برای مشارکت در امر طراحی بالا ببرد. وجود گیاهان در فضای داخلی بر خلاقیت تأثیرگذار هستند. ازاین‌رو ویژگی تنوع‌پذیری عناصر طبیعی نیز در ارتقاء خلاقیت کودکان مؤثر است. مثلاً گیاهان با شکل، رنگ و اندازۀ گل و برگ گوناگون در فصول مختلف به تنوع فضا کمک می‌کند (شفائی، مدنی، ۱۳۸۹: ۲۱۵).

■۷. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان مرکزهای گردشگری کشاورزی:

گردشگری به طور عام و گردشگری کشاورزی به طور خاص به علت وجود تقاضاهای جدید گردشگران و نیاز به تنوع محصولات و خدمات گردشگری، زمینه‌ای برای توسعۀ کسب و کارها، به‌ویژه کسب و کارهای کوچک و متوسط و توسعۀ کارآفرینی پایدار را فراهم می‌آورد. به همین علت امروزه کارآفرینی گردشگری روستایی و کشاورزی اهمیت روزافزونی یافته و به عنوان نیروی محرکۀ این صنعت مورد توجه قرار گرفته است. گردشگری در باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی شهری شامل گردشگری تفریحی، طبیعت‌گردی، گردشگری کشاورزی و باغی و گردشگری فرهنگی است و هر کدام در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در مقیاس منطقه‌ای، ملی و جهانی حائز اهمیت هستند.

زیرساخت‌ها و لازمه‌های صنعت گردشگری عبارت‌اند از:

۱. جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی: رؤیت‌پذیر نمودن پیام‌های نهفته در نظام کالبدی-اجتماعی باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی و نظام کالبدی-اجتماعی محله و شهر تاریخی (شکل۵).

۲. دسترسی: ایجاد شرایط مناسب حرکت و توقف سواره و پیاده و آماده‌سازی گذرهای تاریخی و هویتی که در دو دستۀ باغ‌راه‌ها و گذرهای با جدارۀ تاریخی وجود دارند (شکل۵).

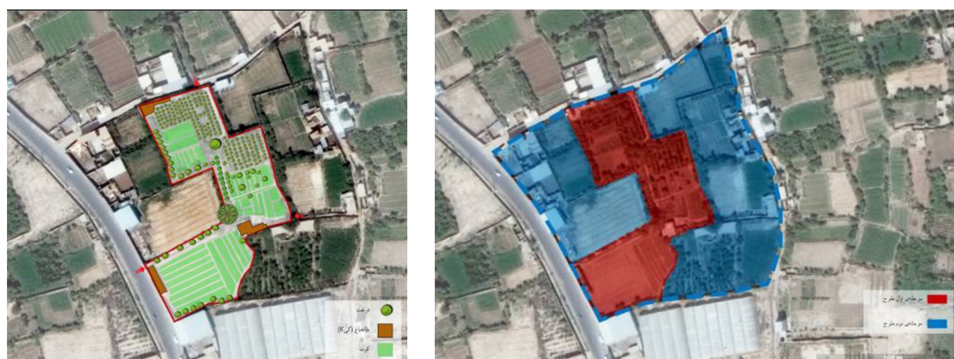
۳. تأسیسات و تسهیلات زیربنایی: تهیه و تدارک همۀ جنبه‌های زیربنای فیزیکی شامل: حمل و نقل، آب، برق، ارتباطات و خدمات.

۴. خدمات مهمان‌نوازی: ایجاد و توسعهٔ خدمات اقامتی و پذیرایی بر پایهٔ فرهنگ بومی و هویتی (شکل۵).

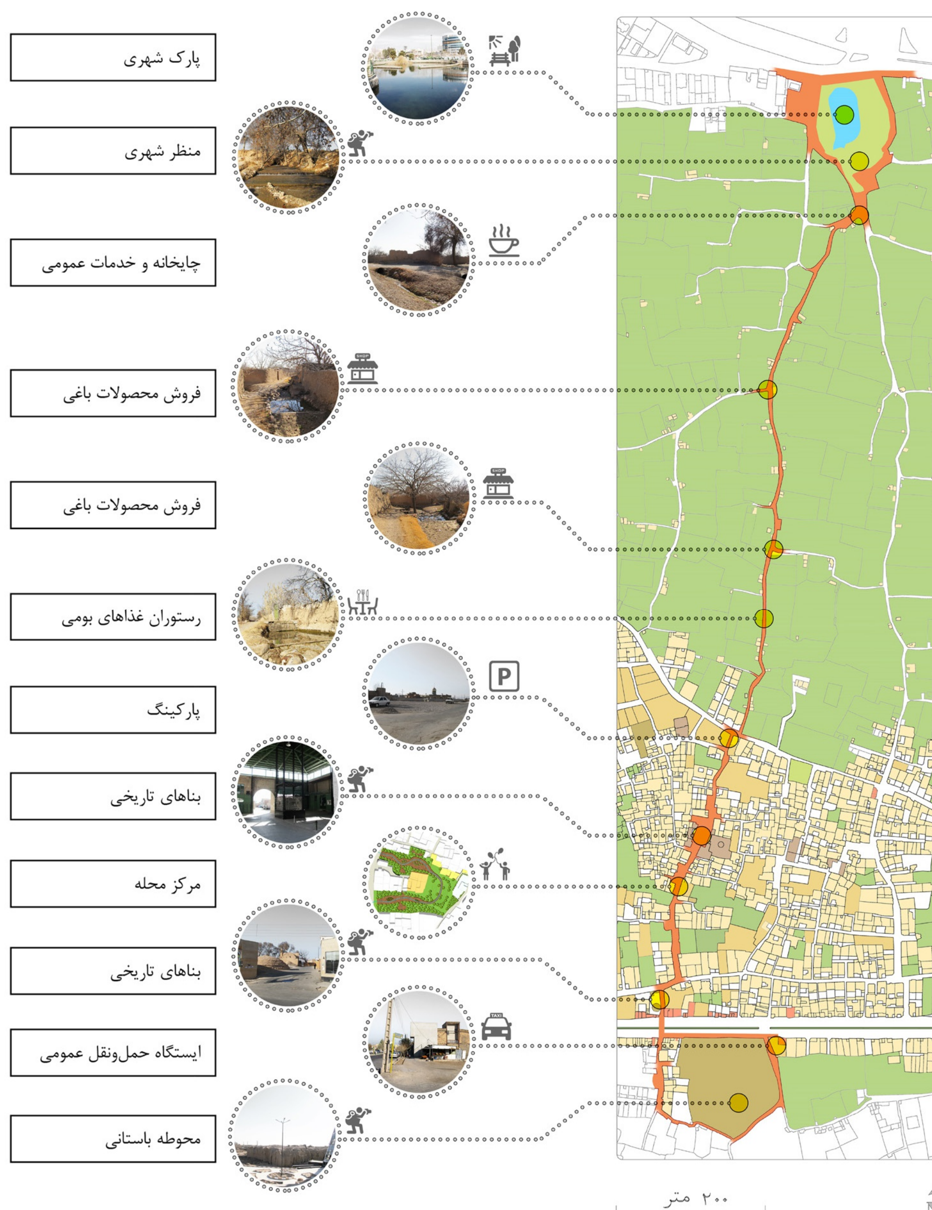
۵. عناصر نهادی و سازمانی: تشکیل کمیتهٔ پژوهشی-اجرایی حفاظت و بهره‌برداری از باغ‌های تاریخی شهر سمنان به صورت مردمی-دولتی. در این کمیته کارگروه‌هایی در زمینه‌های مختلف تشکیل شود و وظیفهٔ برنامه‌سازی و سیاست‌گذاری به آن‌ها محول گردد و از مهم‌ترین این کارگروه‌ها پژوهشگاه باغ‌های تاریخی باشد.

■ ۸. باززنده‌سازی باغ‌های تاریخی به عنوان موزه و پژوهشگاه باغ‌های تاریخی:

نظام تقسیم آب و باغداری و کشاورزی شهر سمنان و محلهٔ کدیور در طراحی و ساخت و توسعهٔ ارگانیک منحصر به فرد است و با دیگر شیوه‌های مدیریت آب در اقلیم گرم و خشک تفاوت‌های اساسی دارد. این شیوهٔ مهندسی دقیق و حساب شده، سندی یادمانی از دستاوردهای تاریخ بشر است و ضرورت دارد پس از واکاوی و شناخت درست به عنوان نوع ویژه‌ای از میراث بشری ذیل طرحی جامع حفاظت و نگاهداری شود و اسناد مرتبط با آن در اختیار همگان قرار گیرد. ایجاد پژوهشگاه و موزه در همین راستا اقدامی مؤثر است و می‌تواند زمینهٔ مطالعات بعدی را فراهم آورد و روند باززنده‌سازی محله را سرعت بخشد. به این منظور پهنه‌ای از باغ‌های محلهٔ کدیور که از نظر دسترسی و زیرساخت محیطی شرایط بهینه‌ای دارد برای ایجاد این پژوهشگاه و موزه در نظر گرفته شد. در مرحلهٔ اول طرح، پیشنهاد می‌شود یک باغ احیاء گردد و پس از تثبیت شدن پژوهشگاه و فعال شدن کارگروه‌ها، پهنه به پهنه تا احیای همهٔ باغ‌های تاریخی شهر سمنان روند طرح در دستور کار باشد.



■ شکل۴. پهنهٔ پیشنهادی موزه و پژوهشگاه باغ‌های تاریخی شهر سمنان در محلهٔ کدیور (مأخذ: نگارنده).



■ شکل۵. فراهم‌سازی زیرساخت‌های گردشگری و خدمات محله‌ای در محلۀ کدیور سمنان (مأخذ: نگارنده).

گام سوم: تدوین برنامهٔ جامع مدیریت:

برنامهٔ جامع مدیریت باززنده‌سازی باغ‌محلهٔ کدیور سمنان تعیین کنندهٔ موارد زیر است:

۱. اهداف و ارزش‌ها: شامل امکان رشد پایدار، اقتصادی هوشمند و سرزنده، سلامت، ایمنی و رفاه جامعهٔ مخاطبین و ذی‌نفعان است و باید دقت شود اهداف سازمانی هیچ‌گاه نباید در تقابل با اهداف کلان طرح قرار گیرد و باید در راستای آن اهداف عمل کند. از مهم‌ترین اهداف کلان طرح باززنده‌سازی باغ‌محلهٔ کدیور سمنان موارد زیر هستند.

الف. ساماندهی و بازپیکربندی جمعیت فقیر، نامتجانس و ناپایدار بافت تاریخی محلهٔ کدیور سمنان

ب. تغییر رویکرد ساکنین بافت تاریخی از بی‌تفاوتی و بی‌هنجاری به وابستگی و در نهایت دل‌بستگی نسبت به محل سکونت خویش

پ. ارتقاء و بهبود کیفیت زندگی مردم و سکونتگاه و اصلاح رابطهٔ بین این دو

ت. ایجاد حس جامعهٔ محلی و بازآفرینی حس مشارکت اجتماعی ساکنین

ج. بازآفرینی و ارتقاء کیفیت مکان و فضای محله‌های تاریخی با هدف آموزش و تربیت افراد مصرف‌کنندهٔ فضا از نظر ذهنی

چ. ایجاد زیرساخت‌های گردشگری متناسب با هویت محله

۲. چشم‌انداز و استراتژی: پس از تدوین استراتژی‌های خلاقیت‌محور، یک استراتژی مشترک برای انجام خدمات فرهنگی، با استفاده از اسناد برنامه‌ریزی برنامهٔ مدیریت (مانند برنامه‌های استراتژیک، فرهنگی، اجتماعی و میراثی) و برنامه‌های جداگانه برای هر مکان تدوین شود. برای افزایش مشارکت جامعه در فعالیت‌های مطرح شده در برنامه جامع مدیریت، اطمینان حاصل شود که مجموعه‌ها تازه، پویا و قابل کشف باشند و راهی برای ایجاد محتوای محلی فراهم شود.

۳. روش‌ها: شامل ارائه و بازنگری تحلیلی بیانیهٔ چشم‌انداز، مأموریت و خط‌مشی است. برنامه‌های آینده باید سیاست‌ها و استراتژی‌های گسترده‌تر و دقیق‌تری نسبت به طرح‌های کلان داشته باشند و جزئیات اجرایی هر بخش را مشخص کنند. این برنامه باید توصیف‌کنندهٔ مدیریت وضعیت موجود، مشخص‌کنندهٔ فعالیت‌های آینده و پیشنهاد دهندهٔ استراتژی‌های عملیاتی توسعه باشد.

۴. منابع و تأمین: از روش‌های توسعهٔ اقتصادی و بازاریابی، خدمات فرهنگی و اجتماعی و افزایش تبادل منابع انسانی و مطالعاتی و آموزشی تأمین اعتبار کند. با بهره‌گیری از کارکنان تمام‌وقت، نیمه‌وقت، دورکار و نیروهای داوطلب پشتیبانی شود. این افراد گزینش مهارتی شده و در بازه‌های زمانی شش‌ماهه و سالانه ارزیابی عملکرد شوند. برگزاری کارگاه‌ها، کنفرانس‌ها و سایر برنامه‌ها و روش‌های آموزش و توسعهٔ کارکنان

برای ارتقاء دانش عملکردی و تسهیل عملکرد مجموعه و عوامل آن گریزناپذیر هستند. مدیریت امکانات فرهنگی و توسعۀ فرصت‌های حرفه‌ای از جنبه‌های اصلی حفظ و اعتلای کارکنان است و باید در این برنامه جامع مدیریت مورد توجه ویژه قرار گیرد.

۵. حفاظت و نگاهداری: پایش و مستندسازی روند مرمت، نگهداری و حفظ و تحلیل سوابق مداخله‌ها و درمان از ضروری‌ترین عملکردها در دستیابی به اهداف برنامۀ راهبردی است. این برنامه طرح‌های ویژه برای مرمت، حفاظت و نمایش پیام‌های نهفته در آثار تاریخی اعم از ملموس و ناملموس داشته باشد و در نظر گرفتن ریسک‌ها و تبدیل آن‌ها به فرصت‌های دست‌یافتنی از اصلی‌ترین اهداف آن به‌شمار رود. مدیریت ریسک، هر کاری است که برای درک و مقابله با تأثیرات منفی احتمالی بر اهداف انجام می‌شود و این شامل شناسایی، تجزیه و تحلیل و اولویت‌بندی خطرات است که در دستورالعمل‌های «ارزیابی» با طبقه‌بندی تفکیک‌شده به آن پرداخته شود. سپس برای «درمان»، یعنی پیش‌گیری از خطرات و از بین بردن یا کاهش خطرات، مداخلۀ حفاظتی مؤثر و بهینه در نظر گرفته شود.

۶. جامعۀ هدف: ارزیابی و توسعۀ مخاطبان با استفاده از اطلاعات پایش و شناسایی و بهره‌جویی از جذابیت‌ها، دست‌یافتنی و قابل ارتقاء است. این ضرورت در راستای تبیین جایگاه جامعۀ هدف و ایجاد ارتباط کارآمد و ارائۀ هرچه بهتر خدمات فرهنگی به‌وسیلۀ ارتباط و همکاری با سایر نهادها و سازمان‌ها مانند کتابخانه‌ها، دانشگاه‌ها و مدارس، کانون‌ها و نهادهای گروه‌های سنی در سطح ملی و محلی، مراکز گروه‌های خاص اجتماعی مانند گروه‌های فراگیر، خانه‌های سالمندان، گروه‌های مددکاری و خدمات اجتماعی امکان پذیر است.

۷. برنامۀ گردشگری: گردشگری یک صنعت کاملاً رقابتی است که سهم قابل‌توجهی در اقتصاد محلی دارد، ایجاد شغل می‌کند و با فراهم ساختن فرصت‌های رشد و توسعۀ اقتصادی در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی و ایجاد پیوستگی شغلی و بهبود امکانات و خدمات رفاهی به تنوع و جذابیت یک مکان و تبدیل آن به مکانی برای بازدید، کمک شایانی می‌کند. از این رو تدوین برنامۀ گردشگری نقشی کلیدی در نگهداری مستمر و تأمین منابع در برنامۀ کلان مدیریت ایفا می‌کند.

۸. ارزیابی فرآیند: مطالعات خودارزیابی که مهم‌ترین بخش و ستون فقرات فرآیند ارزیابی است فرصتی را برای سازمان فراهم می‌آورد تا در روندهای خود تأمل کند و درک درستی از سازمان در اختیار بازرسان و کارکنان قرار دهد.

نتیجه‌گیری

عدم توجه و یا کم‌توجهی به مسائل زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و آموزشی که مؤلفه‌های اصلی نظریهٔ توسعه پایدار هستند به صورت جامع و یکپارچه در طرح‌های شهری و به خصوص طرح‌های باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی شهری، این بافت‌ها که بی‌شک مهم‌ترین سرمایهٔ یک شهر محسوب می‌شوند را با خطر نابودی و فرسایش روزافزون مواجه ساخته است. باززنده‌سازی باغ‌محله‌های تاریخی با دارا بودن ظرفیت‌های درونی و وابستهٔ فراوانی از جمله ایفای نقش به عنوان رکن اصلی تولید و اقتصادی پویا، قدمگاه بودن مردمی دلبسته به هم و به کالبد محله، فراهم بودن فضای سبز و تفرجگاه، داشتن بستر کاربری‌های در ارتباط با آموزش و تربیت کودکان و مهارت‌های سنتی و کارهای دستی می‌تواند در زمانی کوتاه وضعیت کالبدی و کارکردی یک شهر را به سطح بالایی از رضایت همهٔ ذی‌نفعان برساند.

در این پژوهش مهم‌ترین ظرفیت‌ها و آسیب‌ها و بیماری‌های باغ‌محلهٔ تاریخی محلهٔ کدیور سمنان بررسی و با مؤلفه‌های توسعهٔ پایدار سنجیده شد و طرح باززنده‌سازی آن به عنوان الگوی طرح‌های توسعه و باززنده‌سازی باغ‌محله‌های تاریخی مشابه ارائه شد. این طرح در سه گام اصلی تبیین شد. اولین گام در این طرح شناخت ظرفیت‌های درونی و وابستهٔ محدودهٔ مورد طرح است که با مطالعه، مشاهده و پرسش و پایش و تحلیل و طبقه‌بندی اطلاعات گردآوری شده، به دست می‌آید. گام دوم در فرآیند باززنده‌سازی تشخیص روش درمان و سنجش آن با نظریه‌ها، دستورالعمل‌ها و معیارهای ثبت شده و مقایسه با طرح‌های مشابه و انتخاب بهینه‌ترین پیشنهادها و به رأی گذاشتن آن‌ها است. گام سوم تدوین پلان جامع مدیرت و پایش و نگهداری مستمر است که پویایی و پایداری طرح را تضمین می‌کند.

درنهایت ذیل هر گام روش‌های کاربردی و مبانی اعطای کاربری‌های متناسب با توسعهٔ پایدار با تأکید بر جنبهٔ اجتماعی آن تبیین شد. کاربری‌های مورد نیاز محله که در مرحلهٔ شناخت و آسیب‌شناسی ضرورت و اهمیت آن‌ها حاصل شد از طریق باززنده‌سازی بناها و باغ‌های تاریخی و ساماندهی و بازپیرایی گره‌های شهری محله محقق و به صورت اجرایی طراحی شد و دستورالعمل اصلی پلان مدیریت آن نیز مطرح شد.

امید است این پژوهش گامی مثبت در افزایش نگرش اجتماعی و توجه به مسائل پیش‌روی طرح‌های توسعهٔ شهری در بافت‌های تاریخی و زمینهٔ پژوهش و بازشناخت ارزش‌های مفهومی و ساختمانی جوامع با تجربه‌های تاریخی مشابه باشد.

منابع

۱. احمدی مسعود، نسترن و دیگران (۱۳۹۲). بررسی اهمیت فضای سبز در کنترل آلودگی هوای شهری. دانشگاه تهران: سومین کنفرانس بین‌المللی برنامه‌ریزی و مدیریت محیط زیست.
۲. افسر کشمیری، بیژن، ترغیبی، شاهرخ (۱۳۷۰). بازارهای هفتگی روستاهایی در شمال ایران. مجلهٔ نامه علوم اجتماعی دانشگاه تهران، جلد دوم شماره ۲.
۳. توسلی، غلامعباس (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی در شرایط جامعهٔ آنومیک. تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه‌ی انتشارات و چاپ.
۴. حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۵۳). تاریخ قومس. سمنان: انتشارات فرمانداری استان سمنان.
۵. رضوانی نیکابادی، حسن (۱۳۹۴). گزارش پژوهش باستانشناختی به منظور تعیین عرصه و حریم محوطهٔ چال خندق سمنان، سمنان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری سمنان.
۶. زند رضوی، سیامک و دیگران (۱۳۸۸). ظرفیت‌های اجتماعی برای برپایی اجتماعات محله‌ای در شهر دوست‌دار کودک بم. مجلهٔ رفاه اجتماعی، علمی-پژوهشی شماره ۳۳.
۷. شفائی، مینو، مدنی، رامین (۱۳۸۹). اصول طراحی فضاهای آموزشی کودکان براساس مدل خلاقیت. نشریهٔ فناوری آموزشی، سال چهارم، شماره سوم، ۲۲۲-۲۱۵.
۸. صرافی، مظفر (۱۳۸۰). بنیادهای توسعهٔ پایدار کلانشهر تهران. نشریه شهروند مداری، شماره ۱۱.
۹. علایی، علی (۱۳۹۴). آشنایی و تحلیل باغ‌های روستایی ایران. مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۹، ۳۶-۱۵.
۱۰. عبدالهی، جلال (۱۳۸۵). بررسی اثرات زیست محیطی تغییر کاربری اراضی روی پوشش گیاهی مناطق شهری با بکارگیری تکنیک سنجش از راه دور. نشریهٔ علوم و تکنولوژی محیط زیست.
۱۱. فرحپور، هیوا (۱۳۸۸). باغ کودك هزاره سوم. پایان نامهٔ کارشناسی ارشد منظر، دانشگاه شهید بهشتی.
۱۲. فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۷). نظریه‌ای بر منشور مرمت شهری ایران. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۱۳. کاشانی جو، خشایار و دیگران (۱۳۹۲). بررسی معیارهای طراحی مطلوب فضای شهری برای کودکان، نمونهٔ موردی: محله نظامیهٔ تهران. تهران: معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۱۱، ۲۴۹-۲۳۹.
۱۴. لینچ، کوین (۱۳۸۷). تئوری شکل (خوب) شهر. ترجمهٔ سید حسین بحرینی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۵. متدین، حشمت‌الله (۱۳۸۹). علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران. باغ نظر، شماره پانزدهم، ۶۲-۵۱.
۱۶. معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس‌جمهور (۱۳۸۹). ضوابط طراحی فضاهای سبز شهری. معاونت نظارت راهبردی دفتر نظام فنی اجرایی، نشریه شماره ۲۰۳.
۱۷. مطیعی لنگرودی، سید حسن (۱۳۸۵). نقش گردشگری در اقتصاد روستایی. مجله علوم جغرافیایی، شماره دوم.
۱۸. مؤسسه کار و تامین اجتماعی (۱۳۹۴). اعتبارسنجی و آسیب‌شناسی طرح ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی، مجری: پژوهشکده علوم اقتصادی دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۹. نجفی تروجنی، سیده محدثه، نهیبی، سارا، موسوی فاطمی، حسین (۱۴۰۱). ارائه راهبردهای باززنده‌سازی باغ‌های صفوی بهشهر با تأکید برمولفه‌های طراحی منظر سبز. پایداری، توسعه و محیط زیست، دوره سوم شماره ۲.
۲۰. همتی، زهرا، شبیری، سید محمد (۱۳۹۴). تحلیلی بر مؤلفه‌های ارتقای فرهنگ محیط‌زیستی مطالعهٔ موردی: شهروندان شهر شیراز. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره هشتم، شماره ۴.

منابع لاتین

21. Barton, Hugh. et al (2005), shaping Neighborhoods: A Guide for Health, sustainability and Vitality, London
and New York: Spon Press.
22. Barow, C.G (1995). Sustainable Development: Concept, Value and Practice. TWPR. NO.17.
23. Cline, William (1995), international debts reexamined, Institute for international economics.